

NIRHA EFENDIĆ

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

POGLED NA SEFARDSKU ROMANSU U BOSNI I HERCEGOVINI

Vrsta pjesme za koju se među bosanskim Sefardima ustalio naziv romansa, najpoznatija je usmenoknjiževna tvorevina u duhovnom naslijeđu balkanskih Sefarda. Ključne teme sefardskih romansi uglavnom upućuju na događaje iz uzburkane srednjovjekovne španjolske prošlosti ili biblijske predaje. U sefardskoj su romansi prisutni elementi epske i lirске pjesme, premda, u gotovo svim dosad zabilježenim primjerima na Balkanu, prevladava lirski sadržaj. Židovskošpanjolski ili ladino, jezik na kojem su pjevane a kasnije i zapisane sefardske romanse, gotovo je posve iščeznuo iz govorne prakse Sefarda u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata. Danas postoji samo u folklornoj tradiciji pjevanja.

Ključne riječi: Sefardi, jezik, identitet, usmeno naslijeđe, romansa

Povijest bilježenja i zanimanja za sefardsko usmeno naslijeđe u Bosni i Hercegovini

U ožujku 1492. godine, kada se europska znanstvena i kulturna javnost ponosila otkrićem Južne Amerike, španjolski kraljevski par Ferdinand i Izabela izdali su proglas kojim se svim Židovima naređuje da u roku od tri mjeseca napuste zemlju (Dubnov 1988:148). Te presudne 1492. godine prognani Židovi prispijevaju na Balkanski poluotok: oko pedeset tisuća nevoljnika, protjeranih iz Španjolske, krenulo je morskim putovima ka Portugalu, Maroku, Nizozemskoj, Francuskoj, ali i prema dijelovima Balkana koji su se tada nalazili u sastavu Osmanskoga Carstva.

Prije dolaska u Sarajevo španjolski Židovi su bili dovoljno upoznati s orijentalnim naslijeđem – to je bio već drugi naraštaj tih prognanika koji se prema Bosni kretao iz Soluna ili iz neke druge luke Osmanskoga Carstva. Dolazak Sefarda u Bosnu obično se vezuje uz 1565. godinu, što pada u doba vladavine Sulejmana Veličanstvenog, na Zapadu poznatog i kao Sulejman Zakonodavac.

Zaputivši se ka prostorima Osmanskoga Carstva, gdje su, nakon progona od inkvizicije našli kakvo-takvo utočište u 15. stoljeću, Židovi Sefardi – a *Sefarad*

na srednjovjekovnom hebrejskom znači Španjolska, jednako kao i “Zapadna zemlja” – u svojem su pamćenju ponijeli narodne pjesme i druge usmene tvorevine na ladinu, židovskošpanjolskom jeziku kakvim su stoljećima prije progona govorili, pjevali pjesme i pričali priče. I upravo je to narodno blago krunsko svjedočanstvo o vjerodostojnoj kulturi stanovnika zemlje u čijim su darovima uživali sve do progona. Pamćenje nije moglo preko noći iščeznuti, a o produžetku tradicije brinuli su se čuvari sefardske kulture, bilježeci i njegujući pjesmu koja je pružala utočište duhovnom samoprepoznavanju i ublažavala tegobu čežnje za dalekim domom, skrbeći se istodobno da se – u neumitnom protoku vremena i prepletu različitih nanosa – sačuva što više od vlastita tradicijskog biserja. Židovskošpanjolski, ladinu jezik, zadržao se na bosanskohercegovačkom prostoru u usmenom optjecaju i pisanoj tradiciji sve do druge polovice 20. stoljeća, a gotovo potpuno iščeznuo sa posljednjim živim govornicima i piscima pripovijedaka.

Kraj 19. i početak 20. stoljeća bilo je razdoblje većeg zanimanja za skupljanje sefardskoga usmenog blaga. Prvi tragovi objavljenih židovsko-španjolskih romansi vode nas do daleke Argentine. Naime, u Buenos Airesu je već 1886. godine izašla knjiga pod naslovom *Los poetas judeo-Hispanos* iz pera B. F. Dobranicha, koji bi – ako je suditi po prezimenu – mogao biti čovjek južnoslavenskog porijekla (Nezirović 1992:59). Prvi izbor židovsko-španjolskog usmenog naslijeđa na europskom tlu napravio je Abraham Danon, koji je 1896. godine objavio antologiju židovsko-španjolskih romansi koje su se tada pjevale u Turskoj. Gotovo desetljeće poslije se novi zbornik židovsko-španjolskih pjesama s područja Balkana pojavio u dalekom Chicagu. Leo Wiener je 1905. objavio knjigu *Songs of the Spanish Jews in the Balkan Peninsula*, a među njezinim koricama našlo se i nekoliko pjesama iz Bosne i Hercegovine.

Nesumnjivim doprinosom u bilježenju sefardske usmene baštine istakli su se Ramon Menéndez Pidal i Manuel Manrique de Lara, oba Španjolci koji su – pokazujući zanimanje za bosanske Sefarde – obogatili taj pjesnički korpus. Tako je M. M. de Lara 1911. napravio zbirku od dvije stotine pedeset starih romansi. Naime, taj zaslužni istraživač, tragajući za pjesmama, boravio je u Sarajevu, a među zabilježenima su i one koje je slušao od dr. Morica Levija, tadašnjeg sarajevskog nadržabina. Među najzaslužnije pojedince za očuvanje sefardskog usmenog pjesništva u Bosni spada Samuel M. Elazar, čija je opsežna zbirka *Jevrejsko-španjolski romancero* nezaobilazan izvor za istraživanje kulture bosanskih Sefarda (Elazar 1987). Ne treba zanemariti ni doprinose bilježenju sefardskog usmenog naslijeđa Benjamina Pinte, urednika lista *Jevrejski glas*, te književnice Laure Papo Bohorete.

Nakon spomenute knjige Morica Levija iz prve polovice 20. stoljeća, novi etnografski pogled na Sefarde u Bosni ponudila je Laura Papo Bohoreta knjigom *Sefardska žena u Bosni*. Budući da je Bohoreta skupljala i sefardske narodne pjesme, neke od njih našle su mjesto u njezinoj etnografskoj studiji (Bohoreta 2005). Važan doprinos afirmaciji kulture bosanskih Sefarda između dvaju svjetskih

ratova ostvario je Kalmi Baruh. U njegovu esejističkom opusu nalazimo radove o španjolskoj romansi uz najpoznatije primjerke koji su se sačuvali u naslijeđu bosanskih Židova (Baruh 1952).

Iscrpne studije o kulturi bosanskih Sefarda te židovsko-španjolskoj književnosti u novije doba napravili su Krinka Vidaković i Muhamed Nezirović.¹

Najnoviji je primjer predstavljanja sefardskog književnog naslijeđa zbirka židovsko-španjolskih pjesama, priča i poslovice *Ya sponto la luna/Izgrevla mesec*, koju je priredila Drita Tutunović. U tom se izboru nalaze 64 lirske pjesme, među kojima su dječje, ljubavne te pjesme vezane za neke sefardske običaje, a uz 18 pjesama doneseni su i notni zapisi napjeva. Prozni dio izbora čini 11 priča i 150 poslovice (Tutunović 2006).

Govor razotkriva porijeklo, borba za samosvojnost

Iako će sefardska književnost u doba “stare Jugoslavije”, točnije između 1918. i 1941. godine doživjeti svoj balkanski procvat, Elazar Levi će u nedjeljniku *Jevrejski glas* iz 1930. izraziti zabrinutost za sudbinu židovskošpanjolskog jezika na kojem je ta literatura nastajala.²

Na Konferenciji sefardske omladine, održanoj u ljeto 1927. godine, doći će do žestoke konfrontacije između zagovornika sefardizma na jednoj i cionizma na drugoj strani. I dok su cionisti zagovarali povratak hebrejskom jeziku jer su u njemu vidjeli praištor svoje nacije, sefardisti su se zalagali za očuvanje sefardskog naslijeđa na židovskošpanjolskom jeziku jer je bila riječ o stoljećima izgrađivanoj kulturi, a baciti je u zaborav, smatrali su, za Židove bi bilo pogubno. Jedan od najprivrženijih zagovornika sefardizma bio je Elazar Levi. Drugi razlog zbog kojega su se sefardisti zalagali za židovskošpanjolski bio je vezan za očuvanje identiteta i sprečavanje asimilacije. “Konferencija je na kraju donijela pet rezolucija od kojih se posljednja odnosila i na jevrejsko-španjolski. U njoj se naglašavalo da Konferencija sefardske omladine smatra špansko-jevrejski jezik, koji je je još uvijek maternji jezik velikog dijela sefardskog jevrejstva, a ima svoju istorijsku,

¹ Nakon što se Republika Bosna i Hercegovina suočila sa agresijom 1992. godine, u Sarajevu je održan naučni skup koji će obilježiti pet stotina godina od progona Jevreja sa Pirinejskog poluostrva. U proljeće 1992., štampana je i knjiga prof. dr. Muhameda Nezirovića, *Jevrejsko-španjolska književnost* u izdanju kuće Svjetlost. Ova knjiga ujedno predstavlja najstudiozniji rad o književnosti bosanskih Sefarda te nam je stoga bila glavni izvor za mnoge ponuđene uvide i analize. Shodno navedenom, u ovom radu ćemo se više puta referirati na spomenutog hispanistu. Knjiga *Kultura sefardskih Jevreja na jugoslovenskom tlu* Krinke Vidaković čini njezina doktorska disertacija, koju je izdavačka kuća Svjetlost 1986. objavila u Sarajevu.

² Potrebno je napomenuti da su u spomenutom razdoblju, osim Capponove *La Alvorade* iz 1901., koja će se zadržati vrlo kratko, nešto duže od godinu dana po Capponovu dolasku u Sarajevo, na ovom prostoru izlazila još dva sedmična glasila – *Jevreski život* (1924-1927) i *Jevrejski glas* (1928-1941).

kulturnu i nacionalnu vrijednost, sastavnim dijelom sefardske ideologije i važnim faktorom u sefardskom pokretu” (Nezirović 1992:102).

Čini se, međutim, da je najrazboritije mišljenje o okolnostima u vezi sa židovskošpanjolskim jezikom dao tadašnji vrhovni rabin sefardskog obreda za Jugoslaviju, Salamon I. Alkalay, čijim će se oglašavanjem i završiti ova polemika. U *Narodnoj židovskoj svijesti* potkraj 1927. godine on je napisao: “U novije doba španjolski jezik postepeno ali osetno ustupa mesta jeziku one zemlje u kojoj je dotični deo Sefarda nastanjen” (Alkalay 1927:2).

Kako je borba za očuvanje židovskošpanjolskog imala sve manje izgleda za uspjeh, to će sve više sefardskih intelektualaca tražiti nove uporišne točke za svoju kulturnu samosvojnost. U listu *Jevrejski život* iz 1925. objavljen je o toj temi članak čiji je autor po svemu sudeći bio Isak Samokovlija, premda je potpisan samo inicijalom I. Evo jedne dojmljive dionice iz Samokovlijinih razmišljanja: “Mi smo došli na Balkan i zapali smo u jednu primitivnu sredinu. I od svoje volje zatvorili smo se u geto svog pseudomaterinskog jezika. I nije toliko religija koliko upravo španjolski žargon kriv da smo zaostali i dospjeli u jednu epohu koja je krila u sebi tajanstvene snage da više razara nego stvara... A šta biva s nama? Mi smo zatvoreni gotovo hermetički u svom jezičkom getu” (I 1925:4).

Bilo je očito da će zagovornici sefardizma izgubiti bitku. Da Isak Samokovlija nije pisao na jeziku stanovnika zemlje u kojoj su njegovi preci našli novu domovinu nakon progona iz Španjolske, on vjerojatno ne bi tako uspješno razvio svoj književni dar niti bi uobličio vrijedno spisateljsko djelo po kojem je danas poznat i omiljen u bosanskohercegovačkoj književnoj i kulturnoj javnosti.

Može li se ovdje postaviti pitanje o naturalizaciji te o toliko tragično shvaćenoj asimilaciji, pojavi kojoj su se svi samosvjesni Židovi s pravom opirali ili se pak u Samokovlijinu razmišljanju može nazrijeti težnja ka otvaranju jednom svijetu – susret i dobrodošlica drugomu i drukčijem? Zašto se Samokovlija obraća i drugomu, zašto otvara vrata svoje kuće, miri se s okolinom? Kako? Može li uspjeti ako mu je sredina već *primitivna*? Težnja da se sačuva i zaštiti identitet nije vidljiva samo u strahu od zaborava jezika predaka: porijeklo i kôd su dakako važni, ali različitosti su stvorene za upoznavanje i upravo na takvu razmišljanju, čini se, da je Samokovlija utemeljio svoj prilog.

Potiskivanje Osmanlija iz Europe Židovima je donijelo kulturne uzburkanosti i krize. Spomenuta konferencija protekla je u raspravama oko jezika Sefarda, naslijeđa koje mora biti sačuvano iako mu je tlo pod nogama poprilično bilo uzdrmano – jer valjalo je priznati činjenicu: idiom su toliko uzurpirali lokalni izrazi da se nikako nije mogao održati. Sefardskoj tematici bit će posvećene dvije doktorske disertacije, obje obranjene u Beču: prva pod naslovom *Die Sephardim in Bosnien*, iz pera Morica Levija, a druga – *Die Lautstand des Judeospanischen in Bosnien*, koju je pripremio Kalmi Baruh.³ U osvrtu na ovu dionicu literature

³ Druga disertacija će biti prevedena i objavljena u Madridu 1930. pod naslovom *El Judeo-español de Bosnia*.

o Sefardima M. Nezirović primjećuje: “Sefardi, osobito intelektualci školovani u Beču, žele da ukažu i na specifičnost Sefarda, njihove kulture, jezika, tradicije u okviru jedne veće i šire jevrejske zajednice u kojoj se hebrejski sve više i više nametao kao budući zajednički jezik svih Židova” (Nezirović 1992:229). Vjerojatno je jednu od najvažnijih uloga u borbi za očuvanje židovskošpanjolskog jezika među Sefardima u tako dugom vremenskom rasponu i toliko raznolikom prostoru prebivanja imalo upravo usmenoknjiževno naslijeđe, unutar kojega je romansi dodijeljeno primarno mjesto. Moric Levi je također zabilježio brojne romanse i predao ih Manuelu Mriqueu de Lari. Da nije bilo tako, one, po svemu sudeći, ne bi ni stigle do nas. Naime, Moric Levi će 1942. godine biti uhvaćen i odveden u koncentracijski logor u Grazu, gdje je ubijen.

Teorijska određenja sefardske romanse

Znamenito djelo Morica Levija *Sefardi u Bosni* ne obuhvaća narodne pjesme i pripovijetke, možda i zato što ih je Levi smatrao zajedničkim dobrom svih balkanskih Sefarda. Prvi prilozima književnoteorijskom određenju narodne romanse bosanskih Sefarda koje su ponudili autori s ovih prostora nalaze se u tekstovima dr. Kalmija Baruha. U studiji “Sefardska književnost u Bosni i Hercegovini u dosadašnjim istraživanjima” Muhsin Rizvić s tim u vezi primjećuje: “Baruhova studija o španjolskim romansama bosanskih Sefarada znanstveno-istraživački je otvorila ovu oblast jevrejske usmene književnosti i pobudila zanimanje ne samo za nju nego za književno stvaranje na jevrejskošpanjolskom idiomu uopće” (Rizvić 1995:257). Zapravo, Kalmi Baruh se u osvrtu na usmeno pjesništvo bosanskih sefarda naslonio na teorijska postignuća Ramona Menéndeza Pidala, najznamenitijeg proučavatelja židovskošpanjolskog romansera općenito. Naime, Menéndez Pidal je zasnovao teoriju prema kojoj pjesme, koje se uobičajeno nazivaju romansama, potječu od dužih epova kojima je uloga bila razviti mit o nacionalnim herojima te shodno tomu i važnost ekvivalentnu grčkoj Ilijadi i Odiseji. Međutim, značaj fragmenata, u početku čisto epski, s vremenom je postao epsko-lirski jer su izuzimani neki narativni elementi, a pridodavani subjektivni i osjećajni, tako da su se i duh i stil epopeje promijenili. “Pored ovih, unutrašnjih preobražaja kroz koje je prošla narodna epopeja (srednjovjekovni ‘cantares de gesta’) španska, pretočivši se u danas još živu romansu, sačuvala je svoju metričku formu. Romansa ima oblik triade u stihovima od šesnaest slogova sa asonancom” (Baruh 1972:302). Općenit sud o sefardskim romansama dao je Samuel Kamhi sljedećim komentarom: “Romansama se obično smatra onaj dio španskog *Romansera* (*Romancero español*), ciklusa epskih, junačkih i viteških pjesama iz 14., 15. i 16. vijeka koje su opisivale istorijske događaje i život kraljeva, granda i ostale visoke gospode Španije Srednjeg vijeka. Te su pjesme Sefardi po izgonu sa Pirinejskog poluotoka ponijeli sa sobom kao dio folklornog blaga i kulturne baštine, koju su zajedno sa Špancima stvarali pa su je usmenom tradicijom predavali novim generacijama sve do današnjeg vremena”

(Kamhi 1966:111). Osvrćući se na studije o židovskošpanjolskoj književnosti koje su pisali Kalmi Baruh i Samuel Kamhi u predgovoru zbirki *Jevrejsko-španjolski romancero*, objavljenoj 1987. godine, Elazar je iznio i nešto drukčije viđenje romanse od svojih sunarodnjaka, što je vidljivo iz sljedećeg odlomka: “Sama španska romansa, iako je interesantna za filologe i istoričare književnosti, nije pravi izraz osjećaja i izliv duše Sefarda. On zna da se zanese kad ih sluša, možda nostalgijom za dalekom Španijom. On osjeća svu romantiku ovih pjesama, ali romanse same ne odražavaju njegov intimni duševni osjećaj, jer nisu produkt njegovog naroda i ne odražavaju osjećaje njegovog naroda” (Elazar 1987:19). U knjizi *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, objavljenoj iste godine kad i Elazarova zbirka romansi bosanskih Sefarda, Avram Pinto je u poglavlju “Usmena književnost” dao skroman prilog o književnoteorijskom određenju tih pjesmama. Uz napomenu da je riječ o pjesmama koje su vrlo slične primjerima iz španjolskog romansera gdje se opjevavaju doživljaji španjolskih feudalaca, Pinto podsjeća da postoje i religiozne romanse koje su motive preuzimale iz Biblije (Pinto 1987). Doprinos boljem književnoteorijskom razumijevanju romanse bosanskih Sefarda kao dijela svekolikog židovsko-španjolskog romansera dao je u svojoj knjizi Muhamed Nezirović: “Romanca, na jevrejskošpanjolskom *la romansa*, rjeđe *la romance*, bila bi epsko-lirska pjesma koja veoma često opisuje razne situacije i događaje iz srednjovjekovne španjolske povijesti te koja se najčešće sretno završava. Uz ove romance, koje sjećaju na Španjolsku, postoje i druge koje nazivamo biblijskim i koje imaju za svoj izvor biblijske i postbiblijske mitove. Španjolska, a time i jevrejsko-španjolska romanca bila bi jednaka onoj vrsti pjesničke forme koja se u drugim evropskim književnostima naziva *baladom*” (Nezirović 1992:259-260). Osvrćući se na versifikacijska i metrička svojstva sefardske romanse, Nezirović u nastavku dodaje: “Najčešći oblik bosanske sefardske romance je ipak onaj koji proizlazi iz pučke kastiljanske usmene tradicije, a to je stih šesnaesterac koji se dijeli na dva podstiha od osam slogova. Ipak, među sefardskim romancama ima i takvih čiji je stih dvanaesterac koji se sa svoje strane dijeli na dva polustiha šesterca” (Nezirović 1992:260).

Teme i motivi sefardskih romansi zabilježenih u Bosni

Analizirajući tekstove sefardskih romansi zabilježenih u Bosni i Hercegovini, nastojala sam ustanoviti vodeće motive koji čine specifikum te pjesme, ali i teme po kojima su sefardske romanse slične usmenim pjesmama drugih naroda.⁴ Jedan od najvećih izvora sefardskih romansi prevedenih na bosanski jezik je Elazarova

⁴ Ovdje posebno želim naglasiti da je poetska građa sagledavana iz folklorističkog ugla. Za ovaj dio istraživanja važno je bilo rasvijetliti život jednog dijela usmenog naslijeđa Sefarda na prostoru Bosne i Hercegovine te predstaviti teme i motive pjesma koje su se njegovala u okviru jevrejske zajednice. Određeni širi uvidi uglavnom su crpljeni iz istraživačkog rada hispanista M. Nezirovića i Krinke Vidaković.

zbirka, koja je tematski podijeljena na sedam cjelina, od čega 62 pjesme pripadaju korpusu starih španjolskih romansi. Mnoge omiljene pjesme Sefarda iz naših krajeva našle su svoj put do ove zbirke. Riječ je uglavnom o lirskim pjesmama, među kojima su uspavanke, određene obredne pjesme, tužbalice, bajalice i druge. Mnoge od njih nisu plodovi narodnog pregnuća: uz neke pjesme zabilježena su imena autora. No, kad je riječ o staroj španjolskoj romansi, usmenoj pjesmi koju su donijeli Sefardi, evo tema najznačajnijih primjera iz spomenutog korpusa:

Prva romansa iz Elazarove zbirke, *Don Virđile*, donesena je u dvije varijante. Glavni junak upućuje na srednjovjekovnog pjesnika Vergilija, koji je, osim kao astrolog, pjesnik i mag, u povijesti poznat i po svojim viteškim vještinama. U pjesmi *Rico Franko* kraljeva je kći nadmudrila otmičara, a dvije varijante pjesme *Silvana* kao i pjesme *Dobri kralj tri kćeri ima* i *Dobri kralj jednu kćerku ima* imaju isti središnji motiv: obje pjevaju o incestuoznoj ljubavi oca-kralja prema kćeri. U Elazarovoj zbirci nalaze se još dvije pjesme također naslovljene *Dobri kralj tri kćeri ima*, ali s nešto drukčijim sadržajem i motivima – tema tih pjesmama je vragolasta kći zbog čijih se nestašluka otac srami. Ovdje treba naglasiti da su naslovi određenog broja pjesama uglavnom istovjetni prvom stihu romanse na koju se odnose. Neke pjesme mogu započeti istim stihovima, ali to ne znači da će razviti isti ili sličan sadržaj. Motiv neposlušne kćeri susrećemo i u pjesmi *Obeščašćena kneginjica*. Velik dio pjesama iz spomenuta korpusa govori o nevjernoj ženi. Takve su na primjer pjesme *Andarleto*, *Bijela djeva*, *Celinos i nevjerna žena*, *Kralj bio u ratu*, *Ljubomornik i nevjerna žena*, *Gospa i pastir*, *Nevjerna supruga*, *Ljepotica iz Marseja* i *Ljubazna pastirica*. Veoma omiljena sefardska romansa *Don Beso* pjeva o ženi koja umire pri porodu jer joj zla svekrva odbija pružiti pomoć u teškim mukama. Iste motive pronalazimo i u pjesmi *Trudove ima kraljica* te se ovdje može govoriti o dvjema različitim varijantama jedne pjesme. Središnji motiv pjesme *Huanita* je smrt voljene osobe, a tema vjerne i vječne ljubavi nalazi se i u pjesmama *Knez Olinos* i *Sjedila je kneginjica*. Među sefardskim romansama koje pjevaju o nesretnoj ili ostavljenoj djevi nalaze se pjesme *Vrijeme je, viteže* i *Jedna tako nježna ljubav*. Nekoliko pjesama koje se nalaze među romansama u Elazarovoj zbirci pjevaju o viteškim pustolovinama junaka, što upućuje na obilježja dužih epova. Među takvima su pjesme *Sudbina mornara*, *Pri vežu kraljica bila*, *Mauri*, *Glasnici odlaze*, *Rolando u podnožju kule*, *Romanca kralja peligriskog*, *Puškarnice grada Toro* i druge. Elazarova zbirka je zasad najopširniji izvor prikupljenih sefardskih narodnih pjesama u Bosni. Imena te najznačajniji podaci o kazivačima u toj zbirci nisu izostavljeni.

Krinka Vidaković je u studiji “Kultura španskih jevreja na jugoslovenskom tlu” analizirala fabule nekoliko poznatijih sefardskih romansi, smiještajući ih u, kako kaže, “evropski kontekst”. Naime, motivi koje susrećemo u najpoznatijim sefardskim pjesmama često se javljaju i u poeziji drugih naroda, ne samo europskih. Uvjerljive primjere za poredbu s pjesmama drugih naroda Vidakovićeve je

našla u romansama *Djevojka delija*, *Riko Franko*, *Ljepotica na misi*, pjesmama o vjernoj i nevjernoj ženi, o smrti te onima koje u sebi sadrže magijske elemente. Za svih osam pjesama koje su se našle u središtu razmatranja Vidakovićeve, pronađeni su odgovarajući ekvivalenti u usmenom pjesništvu drugih naroda, koji su u spomenutoj studiji i navedeni. Budući da Vidakovićeve analizira predmetne pjesme u kontekstu, pri čemu su velik dio autoričina zanimanja zauzele pjesme s kojima se sefardska romansa uspoređuje, usredotočenost je na samu romansu sužena na svega nekoliko navedenih primjera.

Najveći broj bosanskih sefardskih romansi i lirskih pjesama danas se čuva u Arhivu Ramona Menéndeza Pidalu u Madridu. “Pod odrednicom *Sarajevo* u ovom arhivu stoji stotinu šezdeset pet naslova, što, ukupno sa varijantama, iznosi tri stotine devedeset dvije verzije pojedinih romanci i lirskih pjesama” (Nezirović 1992:301). Iz tog korpusa koji sadrži nekoliko rukopisnih zbirki sefardskih pjesama porijeklom iz Bosne, od onih koje je prikupio M. M de Lara 1911. godine do skupljačke ostavštine B. Pinte i S. Albacharyja, M. Nezirović je odabrao 14 najljepših romansi i ponudio vlastiti prijevod u studiji “Jevrejsko-španjolska književnost”. Svaka pjesma koja se čuva u spomenutom arhivu obilježena je inicijalom, čija je uloga da odredi vrstu pjesme prema temi i sižeu. Temeljitim je razbrojavanjem M. Nezirović ustanovio da nijedna romansa epskog sadržaja u Pidalovu arhivu ne dolazi iz Bosne. Da su se takve u Bosni ipak pjevale, te da su ih marljive ruke pribilježile, potvrđuje spomenuta zbirka Elazara Levija, objavljena 1987. godine u Sarajevu, u kojoj se našla poznata pjesma *Puškarnice grada Toro*. Inače, nekoliko ranije zabilježenih varijanti te epske pjesme dolazi iz Soluna, Jeruzalema, Casablance i Tetuana. Naime, u spomenutoj romansi opjevana je prikrivena i zamagljena uspomena na povijesno dokazanu incestuoznu ljubav između Alfonsa VI. i njegove sestre Urrace (Nezirović 1992:319). Epskim je pjesmama dodijeljeno prvo i najvažnije mjesto u Pidalovu arhivu. Nezirović svoj pregled sefardskih romansi u Bosni također počinje od epske pjesme *Puškarnice grada Toro*. Druga romansa koju Nezirović u spomenutoj studiji navodi ne ubraja se u epski nego u karolinški krug te je tako u Pidalovu arhivu i zavedena. Riječ je o pjesmi *Roland u podnožju kule*, u kojoj konstantinska kraljica pomaže Rolandu da ubije francuskoga kralja. Jednu verziju te romanse zabilježila je Laura Papo Bohoreta, a ukupno osam zabilježenih varijanti na Balkanu svjedoči njezinu važnost i rasprostranjenost. Dvije varijante pjesme *Smrt princa don Juana* našle su se u Elazarovim rukama, premda niti jedna od varijanti u Pidalovu arhivu ne dolazi iz Bosne. Tema te pjesme rana je smrt princa don Juana, Ferdinandova i Izabelina nasljednika. Pjesma *Juan Lorenzo*, kao i prethodna, pripada povijesnim romansama židovsko-španjolskog romansera. U njoj su opjevane nevolje Juana Lorenca zbog prelijepe supruge koju je Portugalski kralj Fernando I. oteo i uzeo za ženu. Vrlo rijetka biblijska romansa, *Opsada Jerusalema*, koja se, prema Nezirovićevim navodima, jedino sačuvala u Sarajevu, opisuje kanibalističke scene iz 70. godine,

kad je majka, mučena glađu, ubila vlastito dijete i odala se ljudožderstvu. Deset verzija romanse *Hera i Leandro* zabilježeno je uglavnom u istočnih Sefarda, što je navelo neke povjesničare književnosti na zaključak da ta sefardska pjesma vuče korijen iz neke grčke balade. U njoj mlađahni Leandro odlazi svake noći svojoj dragoj Heri preplivavajući morski tjesnac koji ih dijeli, sve do jednog kobnog događaja. Književni lik Vergilija pojavljuje se u brojnim srednjovjekovnim europskim djelima. *Don Verdile* glavni je junak čak dvanaest verzija istoimene romanse zabilježene u Bosni. Nezirović navodi verziju koju je zabilježila Laura Papo Bohoreta. Mladi Don Verdile provodi sedam godina u zatvoru jer je odlučio iskazati ljubav kraljevoj nećakinji. Sedmu godinu kralj ga pomilova i dopusti mu da oženi ljubljenu djevu. Bosanskohercegovačkim istraživačima sefardske romase dosada su poznate dvije cjelovite varijante pjesme s temom smrti kraljice pri porodu. Jednu je zabilježio Abraham Danon u Jedrenu, a drugu Samuel Elazar u Bosni. Zapravo, moglo bi se reći da su se, u dvije različite varijante, spojile dvije teme – o zloj svekrvi i majčinoj ljubavi. *Don Bueso* i *Trudove ima kraljica* dvije su verzije pjesme sa spomenutim motivom koje nalazimo u studiji M. Nezirovića. Obje se, međutim, nalaze i u Elazarovoj zbirci, odakle ih je, po svemu sudeći, M. Nezirović i preuzeo, a Elazar je u svoju zbirku očito uvrstio i Danonovu verziju zabilježenu u Jedrenu. U pjesmi *Knez Nino* i *Knez Olinos* susreće se motiv smrti koja ponovno spaja zaljubljene, a zabilježena je u čak šest bosanskih varijanti. U židovsko-španjolskom romanseru veliki broj pjesama govori o nevjernoj ženi. Takve su na primjer romanse *Ljubomornik i nevjerna žena* i *Burđula, Burđula moja*. Muhamed Nezirović pregled odabranih romansi završava pjesmama *Silvana* i *Dobri kralj tri kćeri ima*, kojima je središnji motiv incestuozna ljubav oca prema kćeri.

U izboru sefardskih pjesama i usmene proze *Izgrevna mesec* priređivačice Drite Tutunović nalazi se sedam pjesama kojima je dodijeljena odrednica romana. Premda se sadržajno ne podudaraju niti s jednom romansom koju su izdvojili M. Nezirović i S. Elazar, u njima se ipak susreću motivi vjerne i nevjerne žene te viteške obrane časti, koji nisu rijetki u velikom broju sefardskih romansi. Pjesma *Ah maslinjaci, maslinjaci* govori o povratku otete kraljeve kćeri u Granadu, dok je tema romanse *Jedna strašna zima* viteška obrana časti i obitelji od neprijatelja. U pjesmi *Još nije ni svanulo* vitez krade kraljevu momu, a tema odmazde zbog preljuba susreće se u pjesmi *Kralj ranoranilac*. Motiv plemkinje koja se udaje za kraljevića prerušenog u prosjaka nalazimo u pjesmi *Prosjak*, a temu vjerne ljube koja čeka povratak muža s bojišta susrećemo u pjesmi *Mlada gospa platno bijeli*. Sedma romana u izboru nosi naziv *Sedmorica braće*, a središnji je motiv ponosna majka čija je kći postala izabranicom najpoželjnijeg mladića.

Drita Tutunović ne donosi imena kazivača za svaku pojedinu pjesmu. Iz predgovora, međutim, saznajemo da je sve pjesme čula od svoje bake, majke, tetaka i ujaka.

Sefardske romanse, postament iberijskog duhovnog naslijeđa na Balkanu

Teško je govoriti o duhovnoj kulturi bilo kojeg naroda a da se prethodno ne zaroni duboko u korijene originalnosti njegova porijekla. Kada se preispitaju teme i motivi usmenoknjiževnog naslijeđa iberijskih Židova zatečenih na Balkanu, lako se može ustanoviti velika prisutnost sjećanja na daleku *Zapadnu zemlju*, vjekovima čuvanog u egzilu. Stoga i ne čudi činjenica da je velik dio borbe za samosvojnost Sefarda na ovim područjima upravo vezan za očuvanje te govornu i pisanu prisutnost židovskošpanjolskog jezika u njihovu životnom okruženju. Za najreprezentativniju usmenoknjiževnu vrstu pjesme koja dolazi iz sefardske duhovne tradicije ustaljen je naziv romana. Premda nije riječ o raskošnom korpusu, što je vjerojatno zbog proporcionalne zgusnutosti Sefarda na ovim područjima, iz dosad zabilježenih romansi ipak se mogu prepoznati određene osobitosti koje općenito oslikavaju najomiljeniju pjesmu Sefarda donesenu iz Španjolske. Prva i vjerovatno najbitnija odlika sefardske romanse bila bi uvjerljiva prisutnost društveno-povijesne slike Španjolske iz srednjovjekovnog razdoblja. Nadalje, određene pjesme ne samo da ne sadrže nikakav židovski element nego čak upućuju na kršćansku ili španjolsku nacionalnu tradiciju. Postoji, na primjer, romana *Smrt princa don Juana*, koja oplakuje preranu smrt Ferdinandova i Izabelina sina ili pak pjesma koja govori o biblijskoj predaji o opsadi Jeruzalema. Prisutnost raznolikih motiva koji su veoma slični onima iz antičke književnosti (Edipov grijeh, Penelopina vjernost, odlučna i tragična Antigona itd.) pa sve do tema prepoznatljivih i u našoj narodnoj poeziji (smrt koja ponovno spaja drage) odlikuju i sefardske romanse. Neke romanse upućuju na poznate junake iz romanskih književnosti, poput pjesme *Don Verdile*. Važnost i prisutnost romansi u sefardskoj zajednici u Bosni posvjedočuje velik broj zabilježenih različitih varijanti istih pjesama.

Konačno, određenje sefardske romanse ne podudara se sa standardiziranom, književnoteorijskom slikom romanse kao vrste pjesme u južnoslavenskom pjesništvu. Naime, sefardska romana nije uvijek veselo intonirana pjesma radosnog završetka kako je, između ostaloga, definirana romana u južnoslavenskoj književnosti. Njezin ishod je katkad tragičan, stoga se često uspoređuje s baladom, usmenoknjiževnom vrstom u kojoj se događa susret sa smrću (Nežirović 1992).

Među izvorima u kojima su prvi put upotrijebljeni termini “balade” i “romanse” kao sinonimi jesu zbirke *Volkslieder* Johanna Gottfrieda Herdera i *Silva de romances viejos* Jakoba Grimma. Navedeni tekstovi poslužili su Simoni Delić da razmotri određene paralele između nekih Herderovih prijevoda španjolskih romansi iz zbirke *Volkslieder* (1778.–1779.) i prevoditeljskih rješenja španjolske romanse Stanka Vraza koje se nalaze u zbirci *Glasi iz dubrave žeravinske* (1841.–1864.). Premda obje vrste, i balada i romana, pripadaju skupini epsko-lirskih pjesama, balada je u južnoslavenskom pjesništvu pjesma dramskog zapleta i uglavnom tragičnog ishoda dok je romana radosno intonirana pjesma veselog završetka.

U tekstu “Lirske pjesme, balade i romanse”, koji je za *Bosanskohercegovačku književnu hrestomatiju* napisala Hatidža Krnjević, balade i romanse opisane su sljedećim riječima: “Romanse i balade su mješovite, prelazne vrste. To su duže pjesme koje je Vuk Karadžić označio kao pjesme ‘na međi’, između epskih i lirskih, prema čemu je nastao pojam epsko-lirske pjesme. Romanse pjevaju o događajima iz života, najčešće o ljubavnim zgodama i lukavstvima, sa vedrinom i humorom. Poenta je karakteristična za romanse i nerijetko je čulna i neposredno erotska. (...) Ono što čini posebnost balade i što je resko odvađa od srodnih rodova jeste dramatičnost i sažetost radnje, psihološko poniranje u društveni život junaka i, u najvećem broju balada, tragičan rasplet” (Krnjević 1974:15-16).

Kako god, lirska osobitost sefardske romanse evidentna je iako, vidjeli smo, epski element u nekim primjerima također ne izostaje. Prema tome, kad bismo sefardsku romansu prevedenu s ladina na bosanski jezik promatrali poput neke nove tvorevine koju sada treba opisati u duhu šireg južnoslavenskog književnoteorijskog i književnopovijesnog izraza, moglo bi se reći sljedeće: sefardska romansa je epsko-lirska pjesma. Zavisno od sadržaja može nositi obilježja i balade i romanse, uglavnom upućuje na teme iz srednjovjekovne Španjolske ili pak određene biblijske predaje. Na ovim balkanskim prostorima mogla se čuti od druge polovice 16. stoljeća, točnije s prvim ozbiljnijim dolaskom Sefarda u Bosnu i Hercegovinu. Prva zanimanja za prikupljanje tih pjesama padaju potkraj 19. i početkom 20. vijeka, a prva nastojanja književnoteorijskog oblikovanja sefardske romanse mogu se pratiti tek od tridesetih godina 20. stoljeća. Premda je židovskošpanjolski jezik iz pisane i govorne prakse u novije doba gotovo sasvim iščeznuo, danas se sefardska romansa još uvijek može slušati na ladino jeziku u okviru folklornih skupina.

NAVEDENA LITERATURA

- Alkalay, Salamon I. 1927. “Sefardski Jevreji i španjolski jezik”. *Narodna židovska svijest* 184:2.
- Baruh, Kalmi. 1952. “Španske romanse bosanskih Jevreja”. U K. Baruh: *Eseji i članci iz španske književnosti*. Sarajevo: Svjetlost, 184-204.
- Baruh, Kalmi. 1972. “Španske romanse bosanskih Jevreja”. U K. Baruh: *Izabrana djela*. Sarajevo: Svjetlost, 300-322.
- Bohoreta, Laura Papo. 2005. *Sefardska žena u Bosni*. Sarajevo: Connectum.
- Delić, Simona. 2008. “Španjolske romance iz knjige *Volkslieder* (1778./1779.) Johanna Gottfrieda Herdera, iz zbirke *Silva de romances viejos* Jakoba Grimma (1815.) i njihovi međukulturni odjeci u Hrvatskoj”. *Narodna umjetnost* 45/2:45-60.
- Dubnov, Simon. 1988. *Kratka istorija jevrejskog naroda*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Elazar, Samuel M. 1987. *Jevrejsko-španjolski romancero*. Sarajevo: Svjetlost.

- I. [Isak Samokovlija]. 1925. “‘Jevrejski život’ i njegovo značenje”. *Jevrejski život* 53:4.
- Kamhi, Samuel. 1966. “Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarda”. U *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Jevrejska opština, 105-122.
- Krnjević, Hatidža. 1974. “Lirske pjesme, balade i romanse”. U *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija. Narodna književnost*. H. Krnjević i Lj. Zuković, ur. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 13-17.
- Levy, Moritz. 1996. *Sefardi u Bosni*. Sarajevo: Bosanska biblioteka.
- Nezirović, Muhamed. 1995. “Mjesto bosanske sefardske zajednice u sefardskim zajednicama Evrope”. U *Sefarad '92*. M. Nezirović, ur. Sarajevo: Institut za istoriju, 13-28.
- Nezirović, Muhamed. 1992. *Jevrejsko-španjolska književnost*. Sarajevo: Svjetlost.
- Pinto, Avram. 1987. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Rizvić, Muhsin. 1995. “Sefardska književnost u Bosni i Hercegovini u dosadašnjim istraživanjima”. U *Sefarad '92*. M. Nezirović, ur. Sarajevo: Institut za istoriju, 255-278.
- Tutunović, Drita. 1990. *Ya sponto la luna kantigas, konsejas, refranis / Izgreva mesec pesme, priče, poslovice*. Beograd: Narodna knjiga.
- Vidaković, Krinka. 1986. *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*. Sarajevo: Svjetlost.

A VIEW OF THE SEPHARDIC ROMANSA IN BOSNIA-HERZEGOVINA

SUMMARY

The type of song, for which the term romansa has become entrenched among the Bosnian Sephards, is the best-known oral-literary creation in the spiritual heritage of the Balkan Sephards. The key themes of the Sephardic romansa refer largely to events in their turbulent Mediaeval Spanish past or to Biblical legends. Elements of epic and lyrical poems are present in the Sephardic romansa, although lyrical content prevails in almost all the examples noted down in the Balkans to date. Jewish-Spanish or Ladino, the language in which they were sung and later noted down, has almost completely disappeared from the linguistic practice of the Sephards in Bosnia-Herzegovina since World War II. Today, it exists only in the folklore singing tradition.

Key words: Sephards, language, identity, oral heritage, the romansa